

Veenhuizen en de Maatschappij van Weldadigheid

ANNEMARIE TEN CATE

Veenhuizen associeert men veelal onmiddellijk met gevangenis en verkeersdelicten. Dat het echter een gebied is met een belangrijk cultuur-historisch verleden is minder bekend. Wellicht heeft dit te maken met het feit dat het grotendeels verboden terrein is. Ondanks dat is het van belang dat Veenhuizen onder de aandacht wordt gebracht. Successievelijk verdwijnen bijna onopgemerkt restanten van dit interessante verleden. Het is dan ook zaak dat het gebied grondig en op deskundige wijze geïnventariseerd wordt en dat daarbij het ontstaan en de ontwikkeling mee tellen, want deze zijn van groot belang voor onze vaderlandse geschiedenis. Ik denk daarbij aan het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) en de aparte gebiedsbeschrijvingen die binnen dit project gerealiseerd moeten worden. Vooruitlopend op het MIP zou het toch mogelijk moeten zijn met inzet van gedetineerden bijvoorbeeld de ijskelder, de oude koelschuren met daken van turf of de schaapskooien in stand te houden. Op deze manier werden namelijk ook een aantal van de eind 19e eeuwse woningen bij het oude tweede gesticht gerenoveerd.

De eigendommen van Justitie grenzen ten zuiden aan een groot natuurreservaat, het Fochteloër Veen. Met andere woorden een stuk ongerepte natuur dat in schril contrast is met een gebied, dat op een bijzondere wijze, volgens een strikt lineair patroon, in cultuur werd gebracht en dat een rijke geschiedenis kent. Een grotere tegenstelling is bijna niet mogelijk!

JOHANNES VAN DEN BOSCH

Een belangrijke rol in de ontwikkeling van Veenhuizen speelde Johannes van den Bosch (Herwijnen 1780-Den Haag 1844), die na een opleiding tot genie-officier om een standplaats op Java verzocht. In 1799 arriveerde Van den Bosch in Batavia. Hij maakte niet alleen snel promotie, maar ook legde hij de grondslag voor zijn latere ideeën over het cultuurstelsel. Hij kocht rond Batavia een paar duizend hectare grond, liet het draineren en geschikt maken voor de rijstbouw. Als arbeiders gebruikte hij slaven en werklozen. Binnen korte tijd maakte dit bedrijf enorme winst – wat van de latere koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid niet gezegd kan worden – en hij verkocht het tegen een zeer goede prijs. Van den Bosch werd na onenigheid uit de dienst ontslagen en keerde in 1813 terug naar Nederland, trad in 1814 wederom in krijgsdienst en bekleedde nog een aantal functies. In 1839 werd hij genoodzaakt als Minister van Koloniën af te treden, nadat zijn kolonisatiebeleid weggestemd was. Behalve de belangrijke functies in Overheidsdienst was zijn levens-taak de organisatie rondom de Maatschappij van Weldadigheid.

MAATSCHAPPIJ VAN WELDADIGHEID

Na het vertrek van de Fransen begin 19de eeuw was de armoede hier groot en de Nederlanden telden een groot aantal wezen. In dit klimaat ontwikkelde Van den Bosch zijn theorieën verder en in 1818 vraagt hij Koning Willem I toestemming om een Maatschappij van Weldadigheid te mogen oprichten. Prins Frederik werd voor het leven beschermheer van deze maatschappij. De landbouwkolonisatietheorieën zette Van den

Bosch uiteen in een klaagschrift over de erbarmelijke toestanden in Europa en over de lasten die op de samenleving drukken. Hij richtte zich met name op de armoede, ontstaan door werkloosheid en tot hen die bereid waren te werken, maar geen werk konden vinden. Hij toonde aan dat het ontwikkelen van de landbouw de beste methode was om de verpaupering te bestrijden.

1 april 1818 wordt beschouwd als de oprichtingsdatum van de Maatschappij van Weldadigheid (MvW) en enkele maanden later telde de maatschappij al ruim 14 duizend leden, uiteraard allen welgestelden. Giften stroomden toe, vooral van het Huis van Oranje.

Er werd begonnen met een proefkolonie, Frederiksoord, ca. 50 hoeven met ongeveer 3 ha elk. Deze kolonie bleek in eerste instantie een succes en al spoedig volgden de kolo-

nies Willemsoord (1820) met 100 hoeven, Wilhelminaoord en een landbouwschool te Wateren (1823). In 1824 telde het aantal bewoners in de vrije koloniën al tegen de 2300 personen, daarna vonden er geen uitbreidingen meer plaats, waardoor het aantal kolonisten langzamerhand afnam.

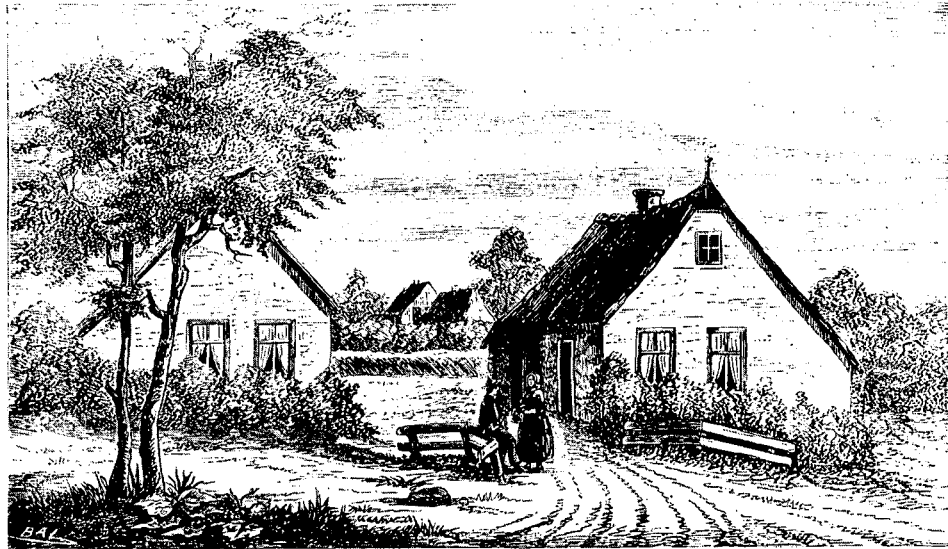
De opbrengsten van de koloniën vielen echter al spoedig tegen, ze bleken niet in hun eigen onderhoud te kunnen voorzien. Oorzaken waren ondermeer roofofbouw en verkeerde bemestingsmethoden. Bovendien bestond de bevolking toch vaak uit ongezonde en verzwakte stedelingen, die niet geschikt bleken voor de zware landarbeid. Aantrekken van voedsel van elders was kostbaar. Ook namen de gulle giften af, naarmate de belangstelling voor het project verminderde. In feite bereikte het ontwikkelingsstadium in 1827 al haar hoogtepunt en daarna blijft het eigenlijk een eindeloze strijd tegen de financiële ondergang.

ONVRIJE- OF DWANGKOLONIE

Van den Bosch ontwikkelde een nieuw plan, in feite tegenstrijdig met de oorspronkelijke opzet van de MvW. Hij rekende de Staat voor wat het jaarlijks kost om landlopers, bedelaars en hun gezinnen in tehuizen en weeskinderen in stadsweshuizen te onderhouden en hij beweerde het binnen de MvW veel goedkoper te kunnen doen.

Kortom, geef ons de paupers, de wezen en het geld. Invloedrijk als hij was, kreeg hij de regering wederom achter zich en een nieuwe wet verplichtte de armeninstellingen en weeshuizen hun verpleegden naar de koloniën te zenden. Vanaf november 1822 konden de eerste bedelaar en landlopers terecht in Ommerschans, nabij Ommen in Overijssel. Al spoedig verbleven daar 1200 personen. Uitbreiding bleek noodzakelijk en in 1823 kocht Van den Bosch 5000 ha woeste grond in het buurtschap Veenhuizen, een gehucht dat toen ca 50 inwoners telde. Van den Bosch koos in zijn plan voor Veenhuizen voor gestichtsverpleging, omdat de verzorging van groepjes wezen in de vrije koloniën op vele moeilijkheden waren gestuit.

Gravure met woningen van kolonisten (Foto archief Drents museum, Assen)

VEENHUIZEN

Allereerst werd begonnen met het graven van een schipsloot vanuit de Norgervaart, noodzakelijk voor de toelevering van bouwmaterialen. De schipsloot kreeg later de naam Kolonievvaart. Nog in hetzelfde jaar werd begonnen met de bouw van het eerste gesticht. Er werd in een ijtempo gebouwd en in 1825 stonden er drie gestichten. Het eerste gesticht was bestemd voor wezen en vondelingen en kon, verzorgers niet meegeteld, ca 1200 verpleegden onderbrengen. Zij weefden ondermeer kleding voor eigen gebruik en later ook koffiezakken voor de export naar Indië. Het tweede en derde gesticht herbergden landlopers en bedelaars en hun gezinnen. Zij werkten in de veenderijen, op het land, in werkplaatsen en voor de huishoudelijke dienst. In de loop der jaren werden er in de nabijheid nog een twintigtal hoeven gebouwd (hierop werden zetboeren, vrije kolonisten, geplaatst), een zuivelfabriek, korenmolen, bakkerij, klompenmakerij (een fabriek op zich, want iedereen liep op klompen), timmerloods, smederij, weverij, ambtenaren- en opzienderswoningen.

Bedsteewoningen bij Veenhuizen uit 1890, nu gerenoveerd. (Foto Annemarie ten Cate)

SCHULDENLAST

De financiële positie van de MvW bleef slecht en er kwam ook steeds meer kritiek met name op de dwangkoloniën, daar gold overigens de regel 'wie niet werkt, zal ook niet eten' en volgens felle tegenstanders zouden er erbarmelijke toestanden heersen. Van den Bosch gaf de Staat de schuld van het falen omdat deze te weinig landlopers en bedelaars stuurde en wezen bleken al helemaal niet in staat om hun eigen onkosten op te brengen. Toen Van den Bosch, als Gouverneur-Generaal naar Indië werd gezonden, ontbrak het de MvW aan een krachtig leider. Het heropvoeden van armen en bedelaars bleek een onmogelijkheid. De schuldenlast werd in ieder geval steeds groter. Van den Bosch deed na zijn terugkeer nog een laatste poging de MvW te redden. Zij zou een oefenschool moeten worden om jongeren voor te bereiden de binnenlanden van Nederlands Indië verder in cultuur te brengen. Het Brits Imperium stond hem daarbij voor ogen! De idealen van Van den Bosch bleken uiteindelijk niet haalbaar. Men deed nog enkele pogingen tot uitstel van executie. Zo werd in 1841 een van de eerste stoomspinnerijen van Nederland in Veenhuizen geplaatst. De on-

derdelen voor de machine werden vanuit Engeland gesmokkeld en om 's avonds door te kunnen werken werd er een op turf gestookte gasfabriek gebouwd, die voor kunstlicht moest zorgen. Opnieuw vielen ook hiervan de opbrengsten tegen. Het restant van de spinnerij staat nog als bouwval, gedeeltelijk uitgebrand, op Veenhuizen III.

In 1843 was de schuld alleen al aan de Staat inmiddels opgelopen tot 3,6 miljoen gulden. Na het overlijden van Van den Bosch in 1844 ging het snel bergafwaarts met de Maatschappij.

RIJKSWERKINRICHTING

In 1859 nam de Regering de dwangkoloniën Ommerschans en Veenhuizen over en maakten zij de gestichten tot Rijkswerkinrichting (RWI), vallend onder het Ministerie van Binnenlandse zaken. Ommerschans werd al snel gesloten en de weeskinderen werden in 1869 bij particulieren ondergebracht. In 1875 kwam Veenhuizen onder Justitie en na enige tijd werd vrijwillige opname onmogelijk, het dwangkarakter van de kolonie werd hiermee nog meer benadrukt. Na 1889 wer-

ten. Hiermee ontstond het onderscheid tussen 'verpleegden' en 'gedetineerden'. De laatste verpleegde overleed begin jaren zeventig; een foto van hem hangt aan menig muur te Veenhuizen, o.a. in het museum.

DE PERIODE NA 1890

Nadat Veenhuizen onder het Ministerie van Justitie was gekomen werd er in de loop van de jaren veel afgebroken, verbeterd en nieuw gebouwd. De eerste ambtenarenwoningen, vroege voorbeelden van sociale woningbouw, dateren van 1889. Deze staan bekend als 'bedstee-woningen' en werden voor een deel onlangs gerenoveerd. Ze bevinden zich bij Veenhuizen II en III. Het hospitaal werd in 1894 gebouwd en in de periode 1920 - 1922 uitgebreid. Momenteel is het in gebruik als inrichting voor kortgestraften en is bekend onder de naam 'Esserheem'. Het oude gesticht werd ingericht, als werkplaats. Begin deze eeuw werd ook het oude Veenhuizen I afgebroken en vervangen door een nieuw gesticht, bekend onder de naam 'Norgervhaven'. Beide gestichten lijken uiterlijk sterk op elkaar en werden grotendeels met behulp van verpleegden gebouwd. Het hoofdgebouw heeft een neo-renaissance ingangspartij met trapgevel, speklagen en rondboogvensters. Op het hoofdgebouw staan loodrecht twee vleugels van elk ca 150 m lang, aan het eind afgesloten d.m.v. een hoge muur. De gestichten konden elk maximaal 1200 man onderbrengen. Evenals de oude gestichten zijn ze omringd door een gracht.

Het 'Directiehotel' of de 'Villa' aan de Kolonievvaart, waar de hoge bezoekers uit Den Haag logeerden, dateert uit 1901. Veenhuizen III werd officieel in 1911 gesloten. Het verkeerde in een bouwvallige staat en het aantal verpleegden was inmiddels ook sterk teruggelopen. In 1912 werd er een op turf gestookte elektriciteitscentrale gebouwd, die zorgde voor de aandrijving van de diverse machines in de werkplaatsen. Wat betreft de electriciteit was men er vroeg bij voor nederlandse begrippen. Met de aanleg van riolering in 1956 was men uitermate laat! De oude elektriciteitscentrale is nog aanwezig en bevindt zich gelukkig nog op de oor-

Deze woningen tegenover 'Esserheem' worden om veiligheidsredenen afgebroken (Foto Annemarie ten Cate)

spronkelijke plaats; helaas is dit (nog steeds) verboden terrein. Het aantal werkplaatsen en het aanbod van producten werd in deze eeuw opgevoerd. Veel werd er vervaardigd t.b.v. Overheidsinstanties (postzakken, uniformen, meubilair enz.), maar Veenhuizen leverde bijvoorbeeld ook meubilair aan de vooraanstaande winkel Pander.

Het Verenigingsgebouw voor de ambtenaren van Veenhuizen I, II en III aan de Hoofdweg langs de Kolonievaart (Foto Annemarie ten Cate)

De voorzieningen voor het personeel van de inrichtingen werden ook verbeterd; nieuwe ambtenarenwoningen verrezen in groten getale. En er kwam een school voor ambtenarenkinderen (1893) bij Veenhuizen II, later zelfs een MULO. In het uiterlijk van de ambtenarenwoningen is duidelijk rang en stand te onderkennen. Ook in de begroeiing; de rode beuk bijvoorbeeld werd alleen geplant bij de woningen van directeuren en hoge ambtenaren. In 1922 werd aan de Hoofdweg, langs de Kolonievaart, op de plaats van de pastorie het verenigingsgebouw neergezet. Dit statige, rechthoekige gebouw, met balkon en portico, heeft het welluidende opschrift *'Ter ontspanning van geest en lichaam van de ambtenaren van Veenhuizen I, II en III'*.

OPVOEDENDE SPREUKEN

Praktisch alle ambtenarenwoningen, die rond de eeuwwisseling werden gebouwd, zijn voorzien van opvoedende spreuken, die tevens aangeven wat de functie hetzij van de bewoner hetzij van het pand was. Het hospitaal heeft de spreuk *'Vertrouw op God'* (al gauw verbasterd tot *'Gauw bij God'*), de apotheek zat in *'Bitter en Zoet'*, de dokter woonde in *'Humaniteit'*; de hoofdopziener in *'Ruimzicht'* en de hoofdonderwijzer in *'Leering door Voorbeeld'*; de huismeesters in *'Controle'*. Andere voorbeelden zijn nog *'Orde en Tucht'*, *'Werkzaamheid'*, *'Helpt elkander'*, en het huis bij de molen heet *'Maallusi'* en tenslotte is een heel toepasselijke spreuk *'Werken is Leven'*! Het Museum probeert de spreuken van de afgebroken huizen zoveel mogelijk te behouden.

OORLOGEN

De Eerste Wereldoorlog bracht een nieuwe categorie verpleegden; de smokkelaars. In groten getale werden ze ondergebracht in Veenhuizen I. Toen dit vol was (1200 personen!) werd de bouwval Veenhuizen III weer in gebruik genomen. Ook de smokkelaars

werden te werk gesteld op het land en in de ontginning. Onder leiding van de Heide Mij werden nieuwe terreinen ontgonnen, vaarten en wijken gegraven. Na de smokkelaars kondigden zich weer nieuwe categorieën aan, de dienstweigeraars, de alcoholdelinquenten en de kort-gestraften.

Met name na de Tweede Wereldoorlog is er veel veranderd in het gevangeniswezen. In de opzet van dit verhaal gaat het echter te ver om hier verder op in te gaan. In ieder geval zorgden andere eisen en betere sociale voorzieningen voor een totale modernisering. De capaciteit liep per inrichting terug van 1200 in hoogtijdagen tot ca 200 heden ten dage. Norgerhaven en Esserheem werden aangewezen als gevangenis voor lang-gestraften, gevangenen die weinig bewegingsvrijheid genieten, hetgeen betekent dat er cellen wer-

voor de prijs van 60.000 gulden opgeleverd door de timmerman-aannemer *Harm Wind*, afkomstig uit Oldemarkt. Verpleegden assisteerden bij de bouw. De vier vleugels zijn elk ca 145 meter lang en hebben slechts één bouwlaag. De dwarsgeplaatste kappen zijn dubbel, waarschijnlijk oorspronkelijk met een zakgoot voor het opvangen van het regenwater. De indeling was globaal als volgt: aan weerszijden van de toegangspoort 9 ambtenarenvertrekken. In de buitenring 102 arbeiderswoningen (waar vrije kolonisten werden gehuisvest), 2 grote zalen voor het onderwijs, 6 keukens; in de binnenring aan weerszijden van de poort nogmaals 13 ambtenarenvertrekken, 12 zalen bestemd voor wezen, 6 opzichterswoningen en 2 zalen voor het geven van onderricht. De zolder werd gebruikt voor opslag. De binnenplaats

Het gesticht Norgerhaven uit 1895-1900. (Foto archief Drents Museum, Assen)

den aangebracht en dat zware bewaking noodzakelijk werd. Ten behoeve van de veiligheid zijn daarom rond Esserheem en Norgerhaven inmiddels een deel van de ambtenarenwoningen afgebroken en een aantal zal nog onder de slopershamer vallen. Ook viel het zogenaamde Rode Dorp eind 1986 aan deze maatregel ten prooi. Nadat het dorp enkele jaren geleden ontruimd werd, stonden de woningen jaren leeg. Intussen verrezen vlakbij een zestigtal nieuwbouwwoningen.

In de nieuwbouw (1979-1980) Bankenbosch worden de verkeersdelinquenten ondergebracht en het behoort met 'Fleddervoort' en 'Nieuw Bergveen' tot de zogenaamde half-open inrichtingen, d.w.z. dat ze minimaal beveiligd zijn.

HET OUDE TWEDE GESTICHT

Omdat van de oude gestichten slechts Veenhuizen II bewaard is gebleven, volgt hiervan een korte beschrijving. Evenals in Ommerchans koos Van den Bosch voor het overzichtelijke carré-vormige gesticht. Ondanks dat het in de loop van anderhalve eeuw vele wijzigingen heeft ondergaan en de oostelijke vleugel in z'n geheel werd afgebroken, geeft het toch nog een goede indruk hoe de gestichten er oorspronkelijk hebben uitgezien. De maquette ervan bevindt zich in het Museum. Het tweede gesticht werd in 1825

was gedeeltelijk siertuin en speelruimte voor de kinderen, jongens en meisjes strikt gescheiden.

IJZEREN DISCIPLINE

Over de gestichten is in de beginjaren veel informatie verstrekt via de twee verenigingsbladen van de MvW, *'de star'* en *'de vriend des vaderlands'* respectievelijk verschenen in de jaren 1819-1825 en 1827-1842. Vooropgesteld dat het eenzijdige berichtgeving is en dat de werkelijke situatie minder rooskleurig was, geven ze toch een aardige indruk over inrichting, discipline en worden ook afbeeldingen gegeven. De ijzeren discipline, de kleding en organisatie van het dagelijkse leven waren puur militaristisch te noemen. De gracht rondom de gestichten vormde de barricade met de buitenwereld. Er bestonden gedetailleerde voorschriften waarbij de preventieve werking centraal stond. Surveillance zorgde voor het zich constant geobserveerd weten; immers zelfdiscipline en volgzzaamheid was goedkoper dan betaald toezicht. Men had zich strikt aan de regels te houden en ieder gesticht had een interne rechtspraak met een eigen Raad van Tucht. Gezinnen werden gescheiden en mochten dagelijks kort via een schutting op het binnenterrein met elkander contact hebben. Zondags na de kerkgang mochten zij

Voormalige woning van de directeur, nu pastorie (Foto archief Drents Museum, Assen)

zich onder toezicht herenigen. De meest voorkomende overtredingen waren desertie en ontvreemding van goederen. De straffen varieerden van eenzame opsluiting, slechts water en brood tot lijfstraffen.

Van den Bosch wilde het Rijk 'van eene meer verbasterde volksklasse zuiveren en deze of althans hunne kinderen tot eene betere bestemming opleiden.'

Wat architectuur betreft kunnen deze gestichten dan ook geplaatst worden onder de categorie militaire kazernes en hebben ze waarschijnlijk als voorbeeld gediend voor latere kazernebouw.

Een en ander is niet verwonderlijk als we de opleiding tot genie-officier en de loopbaan van Van den Bosch in ogenschouw nemen.

GODSHUIZEN

Uit de beginperiode van de Maatschappij van Weldadigheid rest ook nog de Nederlands Hervormde kerk, overigens het enige wettelijk geregistreerde monument van Veenhuizen. De bouw werd in 1825 aangenomen door Harm Wind. Naar voorbeeld van de kerk van Smilde (eind 18e eeuw) werd een achtkantige koepelkerk met een tentdak gebouwd, in de sobere klassicistische stijl van het begin van de 19e eeuw.

De kerk heeft 4 ingangspartijen met gecaneleerde pilasters en een geprofileerde kroonlijst. Het interieur heeft een houten koepelgewelf, gedragen door Toscaanse zuilen en een omlopende gaanderij. Het orgel uit 1820, vervaardigd door J.A. Hillebrand werd in 1856 door van Oeckelen hersteld en van Akkrum naar Veenhuizen overgeplaatst. In de periode 1960-1961 heeft de kerk met medewerking van verpleegden een grondige restauratie ondergaan. De oude kosterwoning voor de kerk, beter bekend onder de naam 'Pannekoekhuisje' is in gebruik als verenigingsgebouw.

De eerste R.K. Kerk, later herbouwd tot school, werd eveneens door Harm Wind gebouwd en dateert uit 1825; de tweede R.K. Kerk uit 1891 en ligt meer naar het zuiden. Voor de joodse verpleegden werd in 1839 aan de Kolonievart een Synagoge gebouwd. Nadat zij eind vorige eeuw in Hoorn werden geplaatst, werd deze verbouwd tot 'Het Centraal Bureau Penitentiaire Inrichting'. Van de synagoge is niet veel meer over dan de voorgevel met resten van wat eens rondboogvensters waren.

Vermeldenswaard is verder nog de *begraafplaats* aan de Eikenlaan. Behalve de ver-

pleegden die op een groot veld werden begraven met als enige vermelding hun registratienummer, liggen hier ambtenaren en werknemers van de inrichting. Er bevinden zich een aantal gietijzeren zerken uit de Asser IJzergieterij.

IJSKELDER

Achter het hospitaal, in de schaduw van hoge bomen, ligt nog een 19e eeuwse ijskelder. De bodem heeft een diameter van 3.50 meter en de kelder ligt op ca 1.50 meter diepte. Bovengronds steekt hij ongeveer 3.50 meter uit boven het maaiveld. De buitenkant is gepleisterd en vervolgens afgedekt

met een dikke laag turf. Het ijs, dat door de dwangarbeiders vanuit de Kolonievart naar de kelder vervoerd werd, bleek tot in augustus bruikbaar.

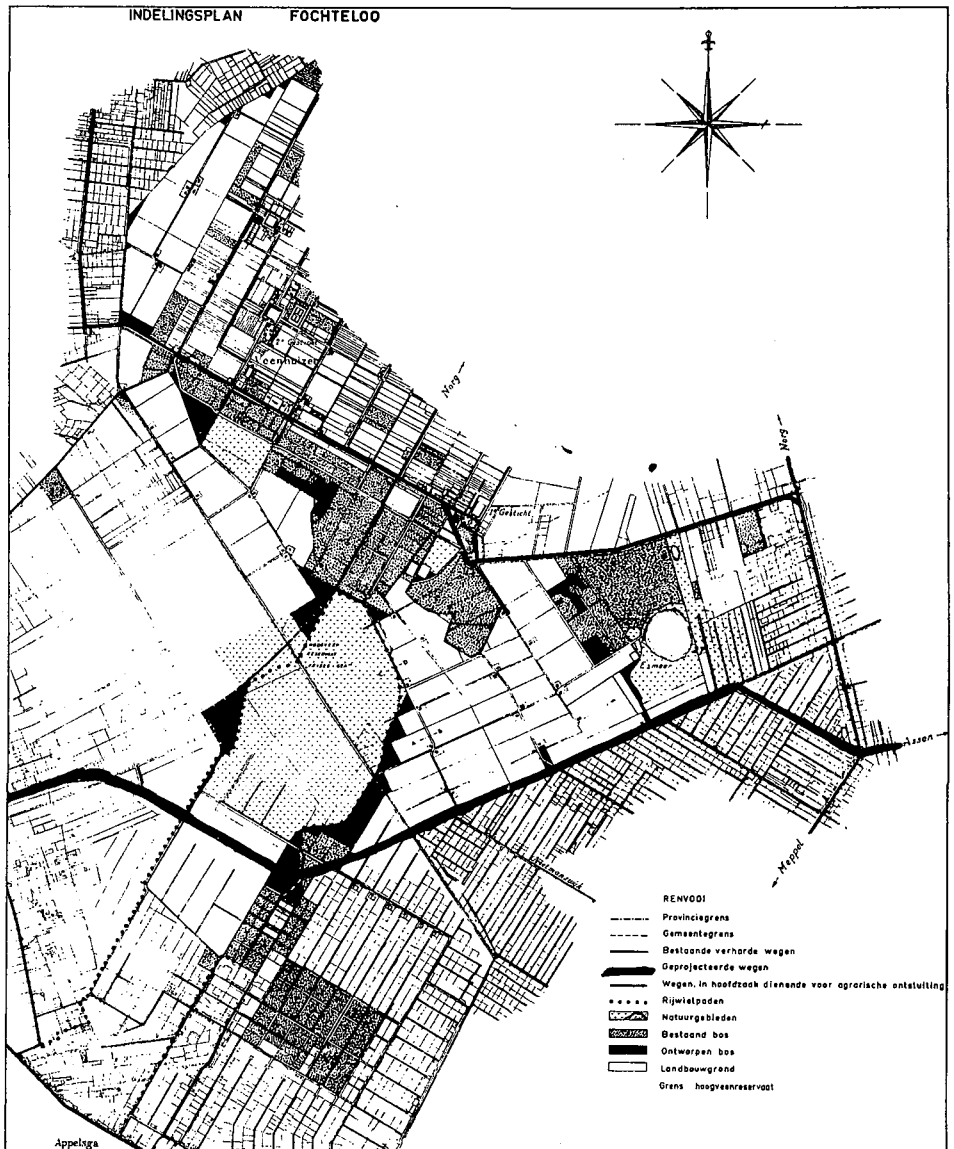
LANDSCHAP

Bekijken we de kaart van het gebied rondom Veenhuizen, dan valt het strikt lineaire patroon op. Het gebied strekt zich uit ten noorden van de Kolonievart en wordt doorsneden door 6 wijken, sloten, die dienen voor het transport van het veen en voor de afwatering van het gebied. Dit lineaire patroon strekt zich uit tot aan het riviertje de Slokkert in het noorden. In het kaarsrechte patroon is ook de vroeg 19e eeuwse bebouwing opgenomen, de gestichten, de hoeven en de overige gebouwen als kerken, scholen en woonhuizen. Een uitzondering vormt de hoeve 'Jachtweide', die in feite 'scheef' staat. Deze boerderij is het enige dat rest van het oorspronkelijke gehucht Veenhuizen en dateert oorspronkelijk uit het begin van de 18e eeuw.

FOCHTELOER VEEN

Dit natuurreservaat omvat ondermeer het zogenaamde Kolonieveld, de Norgerpetgaten en het Esmeer. Hieronder vallen ook gron-

Het Fochteloërveen in 1955. (Uit: Noorderbreedte, informatie over natuur, milieu en landschap van Friesland, Groningen en Drenthe)

den die oorspronkelijk deel uitmaakten van de kolonie. In 1938 kocht Natuurmonumenten van het Ministerie van Justitie de eerste 200 ha ten zuiden van de Kolonievlaart. Het natuurreservaat is in de loop van de jaren gelukkig enorm uitgebreid en is nu ca 1700 ha groot: 500 ha is eigendom van Natuurmonumenten en 1200 heeft Natuurmonumenten in erfpacht van de Staat. Een belangrijk reservaat met levend veen, zeldzame hoogveenvegetatie, bijzondere vogels en reptielen. Een grote bedreiging voor dit gebied vormde in de jaren dertig de ontginningsoede die over oostelijk Nederland raasde. Maar er dreigen steeds weer nieuwe gevaren zoals de verstoring van de waterhuishouding en de aanleg van wegen en fietspaden.

MUSEUM

Het Museum van Veenhuizen is een particuliere stichting, welke tot doel heeft zoveel mogelijk herinneringen aan het oude Veenhuizen te bewaren. Het wordt door vrijwilligers beheerd en in stand gehouden. Het museum heeft een grote collectie oude foto's, tekeningen, brieven en voorwerpen. Ook worden er voorbeelden tentoongesteld zoals die in de inrichting werden vervaardigd en die via bijvoorbeeld de 'Catalogus van artikelen vervaardigd door den Arbeid in 's Rijks Straffinrichting' te koop aangeboden werden (Uitgave van het Ministerie van Justitie, 1907). Men treft er de inrichting van de oude directiekamer en de inventaris van de apotheek 'Bitter en Zoet'. De Maquette van Veenhuizen II noemde ik al. De grootste trekpleister vormt echter de oude brandweerauto!, aldus de beheerders.

De openingstijden van het MUSEUM zijn van mei tot november van 13.00 - 17.00 uur. Informatie 05920 - 88264/88637/88553.

Met dank aan de heer L.F.A. Jaspers, die mij een hele dag rondleidde.

Literatuur.

Arbeid ter disciplineren en bestraffing; Veenhuizen als onvrije kolonie van de Maatschappij van Weldadigheid: 1823 - 1859; door R. Berends, A.H. Huussen, R. Mens en R. de Windt. Zutphen, 1984.

J.A. Bienstjes en H.R. Offerhaus, De Rijkswerkinrichting in Veenhuizen in hun oorsprong enz. Assen, 1904.

J.D. Dorgelo, De koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid (1818-1895): een landbouwkundig en sociaal-economisch experiment. Proefschrift Nijmegen. Assen, 1964.

R. Faber, Veenhuizen, één, twee, drie. Assen, 1983.

Th. Hof, De Koloniën van Weldadigheid te Ommerichans en Veenhuizen. (Een verslag van een verpleegde uit ca 1840).

C.A. Kloosterhuis, De bevolking van de Vrije Koloniën der Maatschappij van Weldadigheid. Zutphen, 1981.

H. de Vroome, Het Fochteloërveen, een waardevol restant. In: NOORDERBREEDT, 10(1986), no 5, pp 169-180.

J.J. Westendorp Boerma, Een geestdriftig Nederlander. Amsterdam, 1950. Idem: Johannes van den Bosch als sociaal hervormer. Amsterdam, 1927.

Boeken

De Hollandse Waterlinie

Sinds vorig jaar is 's zomers in Fort Asperen een tentoonstelling over de Hollandse Waterlinie te bezichtigen. De klimatologische omstandigheden in het fort, zelf onderdeel van die linie, bleken evenwel niet zo gunstig dat al het beschikbare materiaal getoond kon worden. Ter aanvulling is daarom op initiatief van de Stichting Fort Asperen een boek over hetzelfde onderwerp samengesteld.

De Hollandse Waterlinie was een uniek, typisch Nederlands verdedigingssysteem. Typisch Nederlands omdat de aanwezigheid om het lager gelegen terrein ten zuiden van de voormalige Zuiderzee over een brede strook met rivierwater te inunderen (onder te laten lopen) volledig werd benut om het meest belangrijke gebied, de huidige Randstad, tegen vijandelijke aanvallen vanuit het oosten te verdedigen. Een paar centimeter was soms al voldoende om wegen, sloten en greppels onzichtbaar en daarmee het terrein onbegaanbaar en onbevaarbaar te maken. Zwakke plekken, doorgangen, waterkeringen en inlaatpunten werden versterkt met forten, lunetten, batterijen en kazematten. Zo kon een groot gebied met betrekkelijk weinig mankracht verdedigd worden.

Het eerste hoofdstuk schetst de ontstaansgeschiedenis van de Hollandse Waterlinie. Werden bij de inval van de legers van Lodewijk XIV in het rampjaar 1672 nog dijken doorgestoken, in daaropvolgende jaren werden steeds meer sluizen aangelegd om de inundaties beter te kunnen regelen. Naarden, Weesp en Nieuwpoort werden in die periode tot moderne vestingsteden omgebouwd. In de loop van de tijd verschoof de waterlinie oostwaarts, totdat ook de stad Utrecht er binnen lag. Er wordt dan ook onderscheid gemaakt tussen de Oude en de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Leverde de Oude diverse malen succes op, de totstandkoming van de Nieuwe verliep enigszins tragisch. Vanwege de snelle ontwikkeling van geschut en projectielen in de 19de eeuw moesten de verdedigingswerken voortdurend aangepast worden. Maar telkens was er wel weer een nieuwe uitvinding die de modernisering op slag achterhaald en zo goed als nutteloos maakte. Het meest tragische moment was wel de inval van de Duitsers in 1940. Na de mobilisaties van 1870 en 1914 was de Nieuwe Hollandse Waterlinie nu voor het eerst tegen een feitelijke aanval in staat van verdediging gebracht. Het zou tevens de laatste keer zijn. Lijdzaam moesten de soldaten, die de forten bemanden, toezien hoe de vijandelijke vliegtuigen overtrokken om achter de linie parachutisten te droppen. Tegen dat 'geweld' was de Hollandse Waterlinie niet opgewassen.

In de twee volgende hoofdstukken wordt een aantal aspecten nader belicht, zonder dat veel nieuwe informatie wordt aangedragen.

In tegenstelling tot het vierde hoofdstuk waarin *het strategische landschap* wordt besproken. Enerzijds werd in grote mate gebruik gemaakt van het aanwezige landschap, anderzijds was de streng doorgevoerde ruimtelijke ordening nog lang bepalend voor de aanleg van wegen, kanalen en spoorwegen. Het vijfde en laatste hoofdstuk geeft enkele voorbeelden van het leven in en rond het fort. Aardig zijn vooral de ooggetuigeverslagen van enkele personen die tijdens de mobilisatie van 1939/40 in Fort Asperen gelegerd waren.

De Hollandse Waterlinie is mede door de vele schitterende kleurenfoto's en de eveneens in kleur afgebeelde tekeningen van forten e.d. een prachtig boek geworden. Bovendien is het behoorlijk compleet: voorin een uitklapbare topografische kaart waarop de verdedigingswerken en de inlaatpunten zijn aangeduid, achterin een overzicht van dezelfde werken en een lijst met vestingbouwkundige termen.

Na het lezen van *De Hollandse Waterlinie* zal men des te beter beseffen dat al die forten en sluizen, waarvan men er misschien wel dagelijks enkele passeert, ooit elementen in een heel stelsel waren. Een stelsel dat nu zelf deel uitmaakt van het typisch Hollandse landschap.

H. en J. Brand (red.), De Hollandse Waterlinie, Stichting Fort Asperen, Acquoy (Geld.) / Uitgeverij L. J. Veen BV, Utrecht/Antwerpen 1986; 192 pagina's, vele zwart-wit en kleurenafbeeldingen; prijs f 29,50

J. H.

HANDLEIDING INVENTARISATIE JONGERE BOUWKUNST EN STEDEBOUW

(1850-1940); een uitgave van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 1987. In het kader van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP). Te bestellen bij de Staatsuitgeverij, Postbus 20014, 2500 EA 's-Gravenhage (070-789911). Prijs f 15,- incl. BTW en porto.